

Gulyás László Szabolcs

BERETTYÓÚJFALU TÖRTÉNETE A 13–15. SZÁZADBAN

A mai Berettyóújfalu közigazgatási határain belül a középkor századaiban több falutelepülés is állt, amelyek azonban nem mutatnak egységet sem kronológiai, sem igazgatástörténeti, sem pedig birtoklástörténeti szempontból. Az érintett falvak ugyanis nem mind egy időben léteztek és az ezekben élő népesség felett is több birtokos gyakorolt párhuzamosan földesúri joghatóságot. Ez bizonytalanná teszi történetüknek és egymáshoz való viszonyuknak a megismerését, akárcsak földrajzi értelemben vett lokalizálásukat.

A város területén álló falvak középkorára nézve jelenleg is az 1981-ben megjelent többszerzős Berettyóújfalu-nagymonográfia a mérvadó, melynek a középkori viszonyokat feldolgozó fejezeteit Mesterházy Károly és Módy György írták.¹ Az azóta eltelt időszakban egyetlen, a szélesebb közönségnek szánt tudományos-ismeretterjesztő jellegű, többszerzős monografikus összefoglaló született a város történetének bemutatására 2011-ben, de az ebben található írások továbbra is az 1981-ben megjelent nagymonográfia eredményeire támaszkodtak.²

A Mesterházy és Módy által felrajzolt kép a mai napig szilárd alapokat jelent tehát a kutatás számára, egyfajta viszonyítási pontként szolgál, hiszen körütekintő és komplex módon, a számukra elérhető okleveles forrásokat, kéziratos térképeket, régészeti vizsgálati eredményeket felhasználva rajzolták meg a terület középkori történetét – igaz, lassan már negyven éve.

A város mai területére vonatkozó középkori írott forrásokkal nem állunk túl jól és ez nem elsősorban az oklevelek számából adódik, hanem abból, hogy a fennmaradt iratok időbeli eloszlása nem egyenletes, és tematikailag is roppant egysíkúak: szinte kizárólagosan csak birtokjogi kérdésekkel foglalkoznak.

A mai Berettyóújfalu területe a világi igazgatás szempontjából Bihar vármegye északi részén helyezkedett el, míg egyházjogi értelemben a 13–14. században a váradi püspökség bihari főesperességének részét képezte. A rendelkezésre álló korabeli egyházi összeírások nagyon következetesek ebben a kérdésben.³ Ha a mai Berettyótól

¹ Mesterházy 1981; Módy 1981

² Kállai (szerk.) 2011

³ Györffy 1963: 575. A bihari főesperesség részeként sorolja fel az érintett falvakat az 1291–1294 közötti évekről beszámoló váradi tizedjegyzék és az 1332–1337 között szedett pápai tizedjegyzék is. Jakubovich 1926: 358–359.; [szerző nélkül] 1887: 41–42. Lásd még Ortway (szerk.) 1891–1892: 517–561.

északra elhelyezkedő területre pillantunk, akkor itt a legkorábban létrejövő település a Berettyó partján, a mai város keleti részén megtelepedett *Herpály*⁴ lehetett, amely a régészeti feltárások szerint az őskortól kezdve szinte folyamatosan lakott volt.⁵ A település nevének első tagja, az Ér~Her a Berettyó (amelyet olykor „Ér”-nek neveznek okleveleink⁶) melletti elhelyezkedésre utal, míg a második tagja a templom védőszentjének vagy birtokosának (Pál) nevére.⁷ Itt a feltételezések szerint egy ismeretlen nemzetség alakított ki központot magának, amit az itt a 12. század közepén felépült háromhajós, nyugati toronypáros, tekintélyes méretű (33x17 méter) nemzetségi monostor is bizonyít. A szerzetesrendi intézményre egyértelműen hiteles középkori írott forrással sajnos nem rendelkezünk.⁸ A település első központja még a monostor területén volt, ahol egy viszonylag nagyméretű, egyhajós kőtemplom is állt, melynek maradványait a monostor feltárásakor találták meg. Ezt a kőtemplomot szintén a 12. században bontották el, minden bizonnyal azért, hogy a területen felépülhessen a monostor. A népesség ekkor kerülhetett át az ettől nem messze, keletre lévő új lakóhelyére, a kéziratoss térképeken Egyházzsigetnek nevezett területre, amelynek nyomát egy 11–12. század fordulóján épült templom is jelzi.⁹ A térképek feltűntetik az intézmény 19. században még látható romjainak a helyét, de azt tévesen a „fehér templom”-ként azonosítják, holott ezen a néven valójában a falu későbbi, gótikus templomépületét nevezte a köznyelv.¹⁰ A tatárjárás során az újonnan létrejött Herpály falu elpusztult, majd Körtvélyes Telek nevű határrészén¹¹ települt meg újra, az Egyházzsigettől északkeletre, nagyjából egy kilométernyi távolságban. Az új település lokalizálását az itt 1980-ban feltárt, majd visszatemetett, gótikus stílusban a 13–14. század fordulóján épült „igazi” Fehér templom alapfalai jelzik. Ez a 19. századi kataszteri térképen Körtvélyes területén

⁴ Bunyitay 1883: 238–239., Csánki 1890: 607., Jakó 1940: 258–259., Györffy 1963: 625.

⁵ Dani 2011: 18–23., Mesterházy 1981: 55.

⁶ A déli parton fekvő Bolchshida kapcsán is előfordul, hogy így nevezik a Berettyót. MNL OL DL 38126 (1274): „*de terra hereditaria Bolchhyda vocata iuxta fluvium Her*”.

⁷ Módy 1981: 83. Nem igaz tehát az az O’sváth Páltól származó és széles körben elterjedt vélemény, miszerint egy pálos kolostor emléké (Haereditas Paulinorum) őrizné az elnevezés. Ilyen véleményt fogalmazott meg például Tardy 1937: 3. Ugyanakkor véleményem szerint Kiss Lajosnak és Rác Anitának sincs igaza, akik egy német személynévből (Heribald) próbálták meg levezetni az etimológiát. Kiss 1988a: 590., Rác 2007: 123. A hasonló típusú helynevek (Például Monostorpályi – Kiss 1988b: 156.) minden esetben a Pál személynévvvel vannak kapcsolatban. Lásd még erre Rác 2007: 295–296.

⁸ Módy–Kozák 1976., F. Romhányi 2000: 40.

⁹ Módy 1981: 83–84.

¹⁰ „*Herpályi Pusztának Földképe*” (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37. (Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.); *Herpály Pusztának Földképe Berettyóújfalú Várossa Részére* (1827). MNL HBML XV. 3. Bmt 48.

¹¹ A kéziratoss térképeken a Telek elnevezés minden esetben korábbi faluhelyeket jelöl. Mesterházy 1982: 105. Módy 1981: 87–90.; Bába–Nemes 2014: 309.

található, az itt nagy hurkot leíró morotva keleti oldalán, a Földvár alja nevű holtágtól délnyugatra.¹² Pontos helyét jelzi az első katonai felmérés is, amely feltünteti az itt akkor, a 18. század végén még álló romokat.¹³

A Herpály történetéről beszámoló oklevelek főleg uradalmi központ szerepe kapcsán keletkeztek. Első említése 1273-ban történik, amikor az itt álló templom tizedeit a váradi káptalannak adják.¹⁴ Az 1290-es években a váradi tizedjegyzékben is szerepelt, birtokosa Gutkeled-nembeli Miklós bán volt.¹⁵ Az 1330-as években készített pápai tizedjegyzékben szintén többször előfordul, ekkor a település papját Mihálynak nevezték.¹⁶

Ezután Komáromi Doncs kapta meg királyi birtokadományként Herpályt, a fia, Miklós mester halálával azonban a birtok visszaszállt a királyra, ezért 1372-ben Domoszlói Miklósnak adományozta. Az oklevélből az is kiderül, hogy Doncs és családja Károly Róberttől nyerte el adományként. Herpály határait 1373-ban járták meg, ekkor már szerepeltek a hozzá tartozó falvak is, a későbbi öt település helyett azonban még csak négyet említenek, Andaháza még nem volt a birtoktest része.¹⁷ 1406-ban Domoszlói Miklós három lányát fiúsították, aminek abból a szempontból volt jelentősége, hogy a Domoszlóiak magszakadásával ennek köszönhetően jutottak a birtokhoz a Rozgonyiak, Pásztóiak és a Tarkőiek.¹⁸

1418-ban Domoszlói Miklós fia Miklós halálával Luxemburgi Zsigmond a magszakadás révén rá háramlott Herpályt, Andaházával, Újfaluvá, Kengyellel, Szentdemeterrel és Szentkozmadamjával együtt Rozgonyi János főinkstartónak és utódainak adományozta, igaz, a következő évben Perényi Péter országbíró okleveléből már arról értesülünk, hogy a Domoszlói rokonság ellentmondása miatt végül nem valósult meg az iktatás és per keletkezett.¹⁹ 1425-ben Herpályt, Újfalut, Kengyelt, Szentkozmadamjánt és Andaházát a Rozgonyi, Pásztói és Tarkői családok osztották fel egymás között. Ekkor Szentdemeter már csak pusztaként szerepelt, azaz már elnéptelenedett.²⁰

¹² Mesterházy 1981: 70–71.; Módy 1981: 88–90.; Dani 2011: 30–31.; Mapiere 2010

¹³ Mapiere 2009.

¹⁴ Zimmermann 1892–1991: I. 123.: „*Item decimae provenientes... de villa Herpauli debentur capitulo totaliter.*”

¹⁵ „*Erpaul Nycolai bani XIII.*” – Jakubovich 1926: 299.

¹⁶ [szerző nélkül] 1887: 42., 54., 65., 72., 79., 86.

¹⁷ MNL OL DL 6072, MNL OL DL 24685: „*Erpal et possessiones Wyfalu, Kengeld, Zenthcozmadamyen et Zenthdemeter vocatas.*”

¹⁸ Mályusz 1958: 554. (4499. sz.), MNL OL DL 9169

¹⁹ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); MNL OL DL 10725 és 10726.; Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 10849, 11045, 11528, 11685. A birtok tartozékainak listája egy 1435. évi határjáró oklevél alapján is igazolható. MNL OL DL 30434

²⁰ MNL OL DL 11728, 68975 és 9169

A részletes birtokfelsorolásból kiderül, hogy Herpály jelentős település volt: több utcából állt, a Berettyón malom működött, de megemlíti a templomépületet, valamint több kocsmát is.²¹ 1433-ban, amikor Gáborján határait megjárták, külsőségeiről is információkat nyerünk.²²

A Rozgonyiak a környéken egyébként számos birtokot szereztek, hiszen 1461-ben királyi adományként Szentpéterszeg birtokot és Szentmiklósteleke prédiomot is megkapták.²³ Tudatos bihari birtokfejlesztésük részét képezte tehát az uradalomban való részek megszerzése is, központnak pedig továbbra is Herpályt tekintették.

1463-ban már a Bátoriaknak és a Losonciaknak is birtokrészük volt a herpályi uradalomban. Ekkor a Rozgonyi–Losonci–Tarkői–Bátori rokonságok tettek panaszt, hogy az éppen Szabolcs megyéhez számított Andaháza részeként megemlített Palocsa prédiomot a Földesi–Szentmiklósi rokonság foglalta el magának. A király elrendelte, hogy Földesi Szaniszló az elfoglalt prédiomot adja vissza az érintetteknek. Az oklevélből az is kiderül, hogy Herpály továbbra is birtokközpont volt, hiszen említik Széplaki Benedeket és Csalócai Mihályt, a Rozgonyiak valószínűleg herpályi officialisait.²⁴ A Bátoriak birtoklása is tartósnak bizonyult.²⁵ A következő évben, 1464-ben folytatódott a perpatvar, mivel a Losonci–Tarkői–Rozgonyi rokonság Palocsa kaszálot bizonyos Zombadtheleke prédiummal együtt visszafoglalta és még jelentős mennyiségű szénát is elvitettek Szentmiklós birtokról. A tanúkihallgatás során kiderült, hogy amikor Földesi Szaniszló Herpály részeit bizonyos ló ellenében bírta (valószínűleg valamiféle tartozás fejében, zálogként), akkor a két nevezett birtokot sajátjaihoz csatolta, holott azok korábban Szentkozma és Andaháza tartozékai voltak.²⁶ 1476-ban úgy rendelkeztek, hogy 50 forintnyi jóvátétel fejében – nem fizetés esetén – Tordai András veheti birtokba Herpályt és Újfalut, és tudjuk azt, hogy még 1484-ben is zálogban tartott a markában érpályi, újfalui és kengyeli birtokrészeket is.²⁷ 1479-ben név szerint felsorolt herpályi jobbágyságok vettek részt a mezőgyániak Kovácsi birtokán egy hatalmaskodásban, s közöttük neveik alapján többen iparosok voltak (mészáros, varga, szabó), ami közvetett adatot jelenthet a település kézműiparára nézve.²⁸ 1486-ban már

²¹ MNL OL DL 11728

²² MNL OL DL 30434

²³ MNL OL DL 15556. Lásd még erre a birtokszerzésre: MNL OL DL 16930 (1469)

²⁴ MNL OL DL 15849, 15850 és 15882. A Losonciak herpályi birtoklására: MNL OL DL 30921 (1491)

²⁵ Ezt a Pásztói-rokonsággal való kapcsolatuknak köszönhetik. Módy 1981: 102., 1474-ben továbbra is megvan herpályi birtokrészük. MNL OL DL 17526

²⁶ MNL OL DL 15998

²⁷ MNL OL DL 39311 és 18965

²⁸ MNL OL DL 10008 és 26640

a Derzsiek kapták meg zálogban a herpályi és újfalui Rozgonyi-birtokrészt, 1487-ben pedig Herpályon és Újfaluban is feltűntek földesúrként a Csákiak, a Derzsiek és a Bátoriak.²⁹

Összességében egy viszonylag fejlett, birtokközpontként működő falu képe bontakozik ki előttünk, amely a mezővárosi szintet ugyan nem érte el, s emellett vásárára, vámjára nézve sincs adatunk, de ennek ellenére is fontos központi helyként szolgált a területen.

Az emellett található Újfalu létrejöttét – melynek területe nagyjából megegyezik a mai város belterületével – korábban a 13. századra, a tatárjárás utáni időszakra helyezte a kutatás, ami azért is tűnt elfogadhatónak, mert a széles körben elterjedt helynév egyértelműen új alapítást jelöl,³⁰ ami pedig felveti annak a lehetőségét, hogy a környék népessége a tatár pusztítás után a területre visszatelepülve hozhatta azt létre. Újabban azonban 12. századi vonatkozású leletek is előkerültek innen, amelyek alapján már a tatárjárás előtt is léteznie kellett, ami persze nem zárja ki időleges elnéptelenedését.³¹ A település belterülete a kéziratos térképek alapján egészen a folyószabályozásig létező vizek: a Berettyó, annak mellékágai, valamint a Kálló- és Mácsó-ér által határolt területen helyezkedett el.³²

²⁹ MNL OL DL 19166 és 28336. 1510-ben a Derzsiek továbbra is Herpályon vannak. [Szerző nélkül] 1919b: 540.

³⁰ Bunyitay 1883: 333., Csánki 1890: 627., Jakó 1940: 373., Györffy 1963: 679. Kiss 1988a: 201–202., Rác 2007: 294–295.

³¹ Mesterházy 1981: 70., Dani 2011: 29.

³² *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujfalua* (1818) MNL OL S 16. No. 270.; *Herpályi Pusztának Földképe* (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37. (Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.); *Berettyóújfalu Város Belső Telkei és Környékének Rajzolattya* (1818–21) MNL HBML XV. 3. Bmt 40. (1. kép)

Elsőként a váradi tizedjegyzékben szerepelt, ekkor a Herpály uraként már említett Miklós bán birtokában volt.³³ Ez alapján feltételezhető, hogy a falu a herpályi birtoktest legrégebbi alkotóeleme lehetett, gyakorlatilag a kezdetektől hozzá tartozott. Lélekszámban ekkor már meg is előzhetette, hiszen több tizedet fizetett, mint maga Herpály (20 kepe, szemben a herpályi 13 kepével). A következő felbukkanása ahhoz az 1373. évi oklevélhez kötődik, amikor a Domoszlóiak kapták meg adományként Herpályt és tartozékait. Ezután is a herpályi uradalom integráns része maradt.³⁴ 1463-ban Szentmiklóson, 1473-ban Bolcson, 1479-ben Kovácsiban hatalmaskodnak a Rozgonyiak, illetve a Mezőgyániaiak részletesen összeírt újfalui jobbágysai.³⁵ 1484-ben és 1487-ben itt is megjelent a Tordai–Csáki–Derzsi–Bátori-birtoklás, ráadásul egy újfalui, Rozgonyi-birtokban lévő malomra nézve is kerül elő adat. A Csákiak 1482-től egészen 1510-ig kimutathatók a településen.³⁶

Az elnevezése alapján korai alapítású lehetett *Kovácsi*, amelynek létrejötté a fejedelmi szolgáltatónépi falvak kialakításához köthető. Ez alapján eleinte fémművességgel foglalkozó fejedelmi, majd királyi servusok lakhatták.³⁷ Ez Bakonszegtől északra, Bihartordától keletre feketett, nevét és feltételezhető elhelyezkedését a több 19. századi térképen is rögzített Kovácsi-pusztá elnevezés mutatja.³⁸ Kovácsi-pusztán belül, annak a Mirágy nevű területtől északra eső részén olvasható az elhelyezkedésre utaló Telek mikrotoponímia. Mivel tudjuk, hogy a falu a Mirágy nevű ér közelében feküdt a középkorban, ez a lokalizáció helyesnek tűnik.³⁹

Kovácsi a 13. század végén szerepel elsőként írott forrásban, mégpedig a többször említett váradi tizedjegyzékben, neve alapján (Kovácsi Apa, majd Apa Kovácsi) ekkor már a Borsa-nembeli Apa birtoka volt, majd fiáé, Apa fia Miklósé lett.⁴⁰ Az 1330-as évekből, a pápai tizedjegyzékből két papját is név szerint ismerjük: először Pált, majd utódját, Jánost.⁴¹ Ezt követően, 1349-től az 1360-as évekig terjedő időszakban fokoza-

³³ „villa Nycolai bani nova” – Jakubovich 1926: 299.

³⁴ MNL OL DL 24685, 9169, 11728 és 17585

³⁵ MNL OL DL 15882, 28310, 26640 és 10008

³⁶ MNL OL DL 18965, 19166 és 28336; [Szerző nélkül] 1919b: 540.; MNL OL DL 88666

³⁷ Bunyitay 1883: 254–255.; Csánki 1890: 614.; Jakó 1940: 283–284.; Györfy 1963: 635–636.; Mesterházy 1981: 55.; Rácz 2007: 35.; 161–162., Bihari-Horváth 2011: 115–118. A királyi szolgáltatónépi rendszerre összefoglalóan lásd Heckenast 1970., újabban Kis 2004. Nem egyértelmű, hogy az ilyen típusú falunevék valóban minden kétséget kizáróan korai alapítások voltak-e. Kristó 1976: 65–84. A kérdés összefoglalására lásd Kis 2004: 10–11. 27. jegyzet. Kovácsi falvainak elterjedésére Heckenast 1970: 107–113.

³⁸ Györfy 1963: 636–637.

³⁹ *P. Kovátsi határának a fiú ág birtokában lévő része* (1838) MNL OL S 11. No. 787., MNL OL DL 10008.

⁴⁰ Jakubovich 1926: 223., 298. MNL OL DL 37180 (1321).

⁴¹ [szerző nélkül] 1887: 72., 79., 86.

tosan a Nadányiak szerezték meg.⁴² Később rokonság révén mások is megjelennek a birtokban. 1469-ben Kovácsiban lakó jobbágyok vettek részt egy hatalmaskodásban, akiket a Zsákaiak és a Nadányiak küldtek ki az akcióra.⁴³ 1479-ben egy hatalmaskodási ügy alapján a Marjaiak is birtokosok voltak itt, ennek kapcsán egyúttal Kovácsi határát és a terület legfontosabb útvonalait is megismerhetjük.⁴⁴ A Nadányi-birtoklás a 16. században is tartott, ekkor már a Körösladányi uradalom részét képezte a település.⁴⁵

Bakonszeg irányából északkeleti-keleti irányban továbbhaladva a következő lakott hely a területen *Bálinttelke/Bálintfalva/Bálintülése* volt,⁴⁶ amely a 13. század végi tizedjegyzékben szerepelt először.⁴⁷ Mesterházy szerint 12. századi keletkezésű faluról van szó.⁴⁸ Elnevezése birtokosának nevéből keletkezett. A hasonló utótaggal ellátott helynevek már a 11–12. században megjelentek a magyar nyelvben, így a korai alapítás nem cáfolható.⁴⁹ Egy 1349. évi oklevélből tudjuk róla, hogy a délpárti Szentdiennessel szemben helyezkedett el.⁵⁰ A kéziratok térképeken egyetlen olyan adat található, amely utalhat lokalizációjára. A Bócs- és Hídköz-pusztát ábrázoló 1866. évi térképen az itt feltüntetett Nagy-szigettel szemben, attól kissé nyugatra található egy Bálint-sziget nevű dűlőnév, ami feltehetőleg az egykori Bálinttelke nevére mehet vissza.⁵¹ A településről nagyon kevés adatunk van és ezek is arról árulkodnak, hogy lassan eljeleneteltelenedett. Az 1290-es években még 7 kepe tizedet fizető villa a 14. században már nem falu, csak locus sessionalis, azaz lakott hely volt, legalábbis, amikor 1354-ben Dejter határait megjárták, már csak így említették.⁵² Úgy tűnik, a 15. század második felére már teljesen elnéptelenedett. Ekkor a Földesi család kezébe került, akik dejteri, tenyőtelkei, szentdienesi részeikkel együtt 1470-ben Tordai András fia Benedeknek adták el Bálintülését is. A felsorolt javak prédiumpként, azaz pusztaként szerepeltek az oklevélben.⁵³

⁴² Jakó 1940: 283., Bihari-Horváth 2011: 117.

⁴³ MNL OL DL 16813

⁴⁴ MNL OL DL 10008 és 26640

⁴⁵ Bihari-Horváth 2011: 118.

⁴⁶ Jakó 1940: 205., Györffy 1963: 597.

⁴⁷ Jakubovich 1926: 301.

⁴⁸ Mesterházy 1981: 73., Jakó 1940: 205.

⁴⁹ Kristó 1976: 94–95., Kiss 1988a:155., Rácz 2007: 38., Bényei 2012: 77–78.

⁵⁰ MNL OL DL 41438

⁵¹ *Bócs és Hídközi puszták térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

⁵² „ac etiam in quodam loco sessionali Valintheleke vocato” – MNL OL DL 28732. Ugyanebben az évben: „in quodam loco sessionali Uthlintelke vocato” – MNL OL DL 4419

⁵³ MNL OL DL 26627

2. kép. Bócs és Hidközi puszták térképe, 1866. (MNL HBML XV. 3. Bmt 153.)

Nagyon nehezen értelmezhető a szintén a területen fekvő *Dejter* falu elhelyezkedése – amelyről egyébként a nagymonográfia szerzői nem beszélnek munkájukban –, főleg mert a déli parton fekvő falvak szomszédságában tüntetik fel az oklevelek. Az 1354. évi oklevél, amely határjárásáról számol be, a falut például Bolcs és Szentdienes határába helyezi.⁵⁴ Mesterházy Károly a települést Győrffyre támaszkodva Bakonszeg határának közelében lokalizálja. Ugyanígy Győrffy véleményére támaszkodik Engel Pál is. Módy György állásfoglalása nem egészen egyértelmű ebben az ügyben, de leírása alapján inkább a déli parton keresi.⁵⁵ Ugyanebben az évben azonban van még egy dejteri határvizsgálatunk, amelyről az egri káptalan írt jelentést. Eszerint pedig a faluhoz tartozó külsőségek a Szent Dénes egyházzal szemközti parton voltak.⁵⁶ Ez egyértelműen Szentdienes falu templomát jelölheti, amelyről tudjuk, hogy a folyótól délre feküdt, így egyértelművé válik, hogy Dejter csak az északi parton lehetett. Az 1866. évi térképen Bakonszegtől keletre, az említett Bálint-szigettől nyugatra szerepel a Dajt-ér, ettől nyugatra pedig egy Kistelek és egy Kistelekalja toponímia, amely alapján talán lokalizálni lehet.⁵⁷ Kiss Lajos szerint az ilyen jellegű helynevek (Dejtár, Dété, Dechtár stb. formában) szláv eredetűek voltak a magyar nyelvben és talán szénégetésre utalhatnak (Dehtáry~fakátranyégetők).⁵⁸ Ez alapján úgy tűnik, hogy a település királyi birtokként jöhetett létre, szolgáltatónépi lakossággal.

Dejter nagyon későn tűnik fel az oklevelekben, első hiteles említése csak 1354-ben ismert, amikor a fent említett módon határait megjárták.⁵⁹ Ezután nem is került elő többet, egészen 1470-ig. Ekkor már a régióban több birtokot is megszerző Földesi család kezén volt. Földesi Ambrus szentdienesi, asszonyulésai, bálintulésai, tenyőtelekei és dejteri részeit adta el Tordai András fiának, Benedeknek.⁶⁰ A 15. század közepére a falu elnéptelenedett és prédiummá vált. Utolsó adatunk 1477-ből van rá nézve, amikor Tordai Benedek fia Zsigmond, az apja által Panaszi Pázmány Andrással Dejter, Bálinttelke, Szentdienes és Tenyőteleke kapcsán tett megegyezésnek ellentmondott.⁶¹

⁵⁴ MNL OL DL 28732

⁵⁵ Mesterházy 1981: 61., Módy 1981: 107., Engel 2001

⁵⁶ „*in quodam spineto directe ex opposito ecclesie Beati Dionisii Martyris ab alia parte*” – MNL OL DL 4419.

⁵⁷ *Bócs és Hídközi puszták térképe* (1866) HBML XV. 3. BMT 153. (2. kép)

⁵⁸ Kiss 1988a: 360.; Rácz 2007: 82. A kifejezés az ártéri erdőgazdálkodás környékbeli alkalmazását is támasztja.

⁵⁹ MNL OL DL 28732 és 4419; B. Halász 2013: 258. (319. sz.)

⁶⁰ MNL OL DL 26627

⁶¹ MNL OL DL 28316

Ha tovább haladunk északkeleti irányban, a mai város nyugati határvidékét elérve, akkor a 19–20. századi Szentkozma-pusztára érkezünk.⁶² Mesterházy Károly szerint valahol itt, a Kálló-főcsatorna és a Kölesér közötti területen, a földesi autót út közelében keresendő a templomának védőszentjeiről elnevezett *Szentkozma(damján)* falu, ám helyét nem lehet egyértelműen lokalizálni.⁶³ A helyi egyházi patrocínium alapján adott helynevek önmagukban nem feltétlenül alkalmasak a település keletkezésének datálására, így alapításának időpontja kérdéses.⁶⁴ Mindenesetre az Árpád-korban már létezhetett, sőt, feltehető, hogy a 13. században a lentebb még tárgyalandó Macsót ez olvasztotta magába.⁶⁵

A falu meglehetősen későn tűnik fel írott forrásban, elsőként 1373-ban, amikor már a Herpályi uradalomhoz tartozott. Sorsa innentől gyakorlatilag Herpály és tartozékai sorsát követi.⁶⁶ Név szerint felsorolt lakói 1463-ban részt vesznek a szentmiklósi hatalmaskodásban.⁶⁷ 1465-ben részletesen említik külsőségeit a derecskei-szentmiklósi határjárásban.⁶⁸ 1474-ben továbbra is Rozgonyi-kézben volt, ugyanis Rozgonyi Jánosnak Újfaluból és Szentkozmadamjából is ki kellett adnia a Rozgonyi Annának járó részeket.⁶⁹ 1479-ben, amikor egy hatalmaskodásban újra részt vesznek a helyi jobbágyok, Mezőgyáni-birtoklás is kimutatható itt, de Andaházán is.⁷⁰

Berettyóújfalu nyugati határában, a Szentkozma-pusztától északra és nyugatra több, korainak tűnő településrag is létezett. Ezek főként a Nagy- és Kisandaháza-puszták területén keresendők.⁷¹ Már Zoltai Lajos 1925-ben folytatott kisandaházai ásatai során előkerült Berettyóújfalutól nyugatra egy kisméretű román kori templom, míg az 1963-ban folyó ásatai során Nagyandaházán egy szintén csekély méretű egyház, a hozzá tartozó temetővel.⁷² Nyilvánvaló módon mindkettő egy-egy településragot jelölhetett. Mesterházy Károly előbbi az Árpád-kori Andaházával, míg az ettől keletre fekvő utóbbit a szintén korai Szentdemeterrel azonosította, valószínűleg helyesen.⁷³

⁶² Mapire 2006; Mapire 2014

⁶³ Bunyitay 1883: 310.; Csánki 1890: 624.; Jakó 1940: 351.; Mesterházy 1981: 68.

⁶⁴ Kristó 1976: 48–49.; Rácz 2007: 259.

⁶⁵ Módy 1981: 87.

⁶⁶ MNL OL DL 24685; Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); Mályusz 2001: 244. (921. sz.); MNL OL DL 68975

⁶⁷ MNL OL DL 15882 és 15998

⁶⁸ MNL OL DL 16151

⁶⁹ MNL OL DL 17585

⁷⁰ MNL OL DL 26640

⁷¹ Mapire 2006; Mapire 2014

⁷² Zoltai 1926: 7.; Mesterházy 1969: 91–92.

⁷³ Mesterházy 1981: 56–57.

Az olykor Szabolcs megyéhez számított *Andaháza*⁷⁴ neve személynévi eredetű helynév volt, minden bizonnyal András nevű birtokosa nevének becéző alakjából keletkezett.⁷⁵ Lokalizációjához a régészeti adatok mellett komoly segítséget nyújt egy 1812-es kézíratos térkép, amely feltüntette az Andaházi Telket, valamint ettől északra egy Kő-domb elnevezésű helyet.⁷⁶

A település a pápai tizedjegyzékekben szerepelt elsőként 1333-ban, Újanda néven, amikor papja, Péter hét garast fizetett. Itteni megnevezése alapján feltehető, hogy a tatárjárás során elpusztult, majd újratelepült faluról van szó.⁷⁷ Mivel egyértelműen a Herpályi uradalomhoz tartozott, sorsa is Herpállyal párhuzamosan alakult, bár nem tudjuk, mikor lett a birtoktest része, ugyanis az uradalom első falufelsorolásából (1373) még hiányzott a településlistáról.⁷⁸ Csak a Domoszlói-birtoklás végén, 1418-ban tűnik fel Herpály, Újfalú, Kengyel, Szentdemeter és Szentkozmadamján mellett, mint Rozgonyi-birtok, majd 1425-ben szintén felosztás tárgya a Rozgonyiak, Tarkői-ek, Pásztóiak között. Ekkor említik plébánosát is, pontosabban annak a házát.⁷⁹ 1463-ban tűnnek fel a Losonciak és a Bátoriak is a földesurak között, ekkor már Andaháza részét képezte Palocsa is.⁸⁰ 1465-ben a Herpályi uradalom és Andaháza a derecskei határ bejárásakor szerepelt. 1479-ben újra előkerül, amikor egy határjárásban az Andaháza és Kovácsi közötti útról esik említés.⁸¹ Egy, ezen ügy kapcsán keletkezett oklevél hátlapján szerepel egy feljegyzés, miszerint Andaházát és Szentdamját a király a néhai Mezőgyáni Mihálynak és feleségének adományozta.⁸²

Szentdemeternek részben egyháza védőszentjéből származó elnevezése, részben temploma alaprajza is arra utalhat, hogy korai alapítás volt és egyháza eleinte bizánci rítus szerint működhetett, bár ez egyértelműen nem igazolható.⁸³ A településre – habár feltételezhető temploma, mint fentebb láttuk, ismert – nagyon kevés okleveles adattal rendelkezünk. Csak 1373-ban kerül elő, amikor a Herpályi uradalom részeként emlí-

⁷⁴ Bunyitay 1883: 332–333.; Csánki 1890: 602.; Jakó 1940: 195.

⁷⁵ Kiss 1988a: 99.; Rácz 2007: 30., 294.

⁷⁶ *Andaházi és szentkozmai pusztáknak földképe* (1812) HBML XV. 3. BMT 35–1. (*Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 1. kép.*) A Kő-domb elnevezés a 19. századig a legtöbb esetben volt templomot jelölt. Mesterházy 1982: 106., K. Németh 2013: 166–167.

⁷⁷ [szerző nélkül] 1887: 56.

⁷⁸ MNL OL DL 24685.

⁷⁹ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.); MNL OL DL 10725, 10726.; Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 10849, 68975, 11728

⁸⁰ MNL OL DL 15849, 15850, 15882

⁸¹ MNL OL DL 16151, 26640, 10008

⁸² MNL OL DL 10008, 26640

⁸³ Csánki 1890: 623., Rácz 2007: 259., Mesterházy 1969: 96–98., Mesterházy 1982: 68.

tik.⁸⁴ 1406 és 1418 között az uradalom kapcsán van róla információnk, akár csak 1425-ben, amikor már lakatlan, hiszen csak pusztának írták.⁸⁵

A késő középkori oklevelekből is ismert *Kengyel/Kengyelszeg*⁸⁶ település elnevezése minden bizonnyal onnan származik, hogy a Köles-ér egy „U” alakú kanyarulatában, szegében helyezkedett el.⁸⁷ Mesterházy szerint ez szintén a terület nyugati felében, a földesi országút közelében feketett, a Kölesér-csatorna környékén. Korai alapítású lehetett, nyomait talán szórványos 13. századi kerámialelet és egy feltételezhető faluhely mutathatja.⁸⁸ Nagyon későn, Szentdemeterhez hasonlóan szintén csak 1373-ból ismert rá nézve az első adatunk, abban az oklevélben, amely szerint a Domoszlóiak megszerezték a Herpályi uradalmat.⁸⁹ Innentől fogva sorsa közös volt a birtok fenn ismertetett többi településének sorsával.

A város északnyugati határvidékén kell keresni továbbá a már említett *Palocsát* is, amelyet 15. századi okleveles említésekből ismerünk. Nevét szintén megőrizték a térképek. 1804-ben és 1820-ban Derecske déli határában ábrázolják Palocsa-halmát, Palocsa-laposát és Palocsa könyékét, a Kálló-ér (ma Sárréti-főcsatorna) mellett, attól keletre.⁹⁰ 1812-ben a földesi határ mellett olvasható a kifejezés dűlőnévként.⁹¹ A harmadik katonai felmérésen, valamint az 1941-es katonai felmérésen Szentkozma-pusztá részeként, a Földesre vezető országúttól északra, a korábbi Kálló-ér keleti partján található. Az 1886-ban készült kataszteri térképen ugyanezen a területen újra feltűnik, Palocsa-domb formájában.⁹² Felvethető, hogy közvetlenül ezen a környéken feketett a középkori Palocsa is, a területről mindenesetre 11–13. századi cseréptöredékek kerültek elő.⁹³ Palocsa valószínűleg egykori, talán 11–12. századi alapítású önálló falu lehetett, de a középkor végére már elnéptelenedett és Andaházába olvadt be.⁹⁴ 1463-ban, amikor elsőként említik, már csak prédium, 1464-ben pedig egyszerű kaszáló.⁹⁵

⁸⁴ MNL OL DL 6072 és 24685. Jakó 1940: 601.

⁸⁵ Mályusz 1999: 588–589. (2381. sz.), Mályusz 2001: 244. (921. sz.), MNL OL DL 11728, 68975 és 9169

⁸⁶ A falu általában Kengyelként, de például 1484-ben Kengyelszegként jelenik meg. MNL OL DL 18965

⁸⁷ Kiss 1988a: 714., Rác 2007: 141–142., Bába – Nemes 2014: 201.

⁸⁸ Mesterházy 1981: 67.

⁸⁹ MNL OL DL 24685

⁹⁰ *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske* (1804) MNL OL S 16. No. 474.; *Mappa Generalis Terreni Oppidi Deretske* (1820) MNL OL S 16. No. 273.

⁹¹ *Andaházi és szentkozmai pusztáknak földképe* (1812) MNL HBML XV. 3. Bmt 35/1. (Lásd jelen kötetben Bócsi Zsófia tanulmányában I. kép.)

⁹² *Kataszteri térképek*. A halomnak már a középkorban is határjelölő szerepe volt. „ad unum meatum Palochahalma vocatum” – MNL OL DL 30434; Módy 1981: 100.

⁹³ Mesterházy 1981: 67.; A település neve valószínűleg a „palota” kifejezéssel állhat kapcsolatban, ami földesúri udvarház meglétére utal, míg egy másik feltevés és észak-magyarországi analógiák alapján a szláv nyelvből levezetve talán egy „úszó, hajós, tutajos” értelmű kifejezésből is származhat. Kiss 1988b: 311.

⁹⁴ Mesterházy 1981: 67.

⁹⁵ MNL OL DL 15849, 15850, 15882 és 15998

Berettyóújfalu északnyugati határvidékén még két további, csak a Váradi Regestrumból ismert település keresendő. A tüzesvaspróba-jegyzékben 1214-ben előforduló *Macsó*⁹⁶ elhelyezkedését a Derecske felé eső területeken a Macsó-ér, illetve Macsó-hát helynév mutathatja. Macsó-érnek a 19. századi kataszteri térképen a Kálló-csatorna alsó, Berettyóújfaluhoz közeli folyását nevezték. A település közelebbi lokalizálása azonban nem lehetséges, az sem kizárt, hogy nem a mai Berettyóújfalu területén feküdt, hanem attól északra.⁹⁷ Ami az utóbbit illeti, a csak 1213-ban feltűnő *Inke*⁹⁸ Mesterházy Károly szerint egy Földes–Derecske–Berettyóújfalu határvidékén található, régészetileg kimutatható faluhellyel lehet azonos.⁹⁹ Problémás azonban, hogy a helynév Inke-zug formában csak Derecske területén belül került elő az 1886-ban készült kataszteri felmérésen, mégpedig a Kálló-ér egy háromszög alakú kanyarulatának keleti partján, a Palocsa-dombtól északnyugatra.¹⁰⁰ Ugyanitt, 1804-ben a Derecskét ábrázoló kéziratos térképen jelölnek egy Kő-domb nevű helyet is, amely megerősítheti Inke lokalizációját.¹⁰¹ Ez a terület Derecskétől délnyugatra, Tépétől és az M35-ös autópályától egyaránt nyugatra, utóbbitól nagyjából 400 méterre, a Sárréti-főcsatorna mellett található. Mivel a falu nem a város mai területén állt, vizsgálatunk szempontjából története nem releváns.

Még egy olyan település van a Berettyó északi partján, amelynek létezését a kutatás felvetette. Mivel a 19. századi kéziratos térképeken a herpályi pusztán van egy *Dusnok* mikrotoponímia, és az elnevezés gyakori Árpád-kori falunévként volt használatos, Mesterházy feltételezése szerint szintén egy falu emlékét őrzi.¹⁰² Az 1815. évi herpályi pusztáról készített térképen Újfalutól és egy holtágtól északra találjuk meg egy halom nevéként. Az 1886. évi kataszteri térképen, a várostól északra, Palocsától keletre, a Macsó-ér jobb partján tűnik fel a Herpály-pusztá területén a Dusnokhalomnak nevezett kiemelkedés.¹⁰³ Könnyen elképzelhető, hogy Dusnok nem volt önálló település és mivel oklevélben sem találkozunk vele, összességében nem tűnik igazolhatónak a létezése.

⁹⁶ Karácsonyi–Borovszky 1903: 184.

⁹⁷ Györffy 1963: 641. *Kataszteri* térképek. Etimológiája talán személynévi eredetből vezethető le. Kiss 1988: 60., Rácz 2007: 177–178.

⁹⁸ Karácsonyi–Borovszky 1903: 177.

⁹⁹ Mesterházy 1981: 69–70.

¹⁰⁰ Mapire 2010: 1886, Györffy 1963: 627.

¹⁰¹ *Mappa Geometrica totius Terreni Oppidi Deretske* (1804) MNL OL S 16. No. 474.

¹⁰² Mesterházy 1982 70.; Kiss 1988a: 401. A dusnokokra: Solymosi 1986.

¹⁰³ *Herpályi Pusztának Földképe* (1815) MNL HBML XV. 3. Bmt 37/a. (Lásd jelen kötetben Bocsi Zsófia tanulmányában 2. kép.)

A Berettyótól délre fekvő területek korabeli településtörténete és a falvak lokalizálása hasonlóképpen nehéz kérdéseket vet fel. A kutatás úgy tartja, hogy a folyó déli partja a középkor derekán már egyértelműen a Hontpázmány nemzetség birtokában volt. A korábban nagyrészt királyi kézben lévő terület a 12. vagy 13. században kerülhetett a nemzetséghez.¹⁰⁴ Az újkori kéziratok térképeken szereplő mikrotoponimiák között találunk olyanokat, amelyek arra utalnak, hogy egy szerzetesrendi intézmény is állt itt, habár ezt írott forrással vagy régészeti leletanyaggal egyelőre nem lehet alátámasztani.¹⁰⁵ Szomajom-pusztán a 18–19. századi kéziratok térképeken több erre utaló helynév is előfordul, amelyek az Ölyvös-ér egykori hurokszerű kanyarulata környékén tűnnek fel, épp azon a környéken, ahol korábban Szomajom falu is állhatott. A legrégebbi ilyen az az 1759-ben készült kéziratok térkép, amelyen az Ölyvös-ér egy szigetét Klastrom-szigetnek nevezik, ugyanezt 1848-ban Klastrom-zugnak hívják.¹⁰⁶ Ha nem is igazolható, de mindenesetre meggondolandó Mesterházy érvelése, miszerint itt, azaz Szomajom határában az Árpád-korban a Hontpázmányoknak egy nemzetségi monostora állhatott, amely azonban a tatárjáráskor elpusztult.¹⁰⁷

Ezen a területen a Bócsi-pusztán fekvő *Nyék* lehetett a legkorábban létrejött falu, amelynek törzsnévből képzett neve akár 10. századi katonai telepítésre és fejedelmi/királyi birtokra utalhat, bár hozzá kell tenni, egyes vélemények szerint ezek kialakulása talán még a 11. századot követően is előfordulhatott.¹⁰⁸ *Nyék* valószínűleg a későbbi Szentdienes területébe olvadt bele, ugyanis az elnevezés az ugyanezt a nevet viselő pusztán tűnik fel a térképeken. Az 1759. évi prediális felmérésen Szentmártontól délre található egy morotva, amelyet *Nyék*nek neveznek.¹⁰⁹ 1866-ban a Bócsi-pusztá nyugati határvidékén, ugyanezen a környéken szerepel a *Nyék* eleje, illetve maga a *Nyék* határnév is. Utóbbit az imént említett meander határolja három irányból is, amely ezúttal a *Nyék* ere nevet viseli.¹¹⁰ Úgy gondolom, maga a település is ezen a környéken állt. Ezt megerősítheti, hogy a Kisbócsi-pusztán találunk a harmadik katonai felmérésen egy *Telek* nevezetű területet, éppen ott, az említett meandertől északra, ahol *Nyék* elejét is feltüntették a másik térképen. A feltevést régészeti kutatással lehetne

¹⁰⁴ Mesterházy 1981: 71.

¹⁰⁵ Jelen állás szerint a kutatás nem ismer írott forrást a monostor létezésére nézve. F. Romhányi 2000.

¹⁰⁶ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (az 1759-ben készült térkép 1838. évi másolata) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; *B. sz. Mártonhoz tartozó Szomajomi Pusztá Térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 98.

¹⁰⁷ Mesterházy 1981: 71. Ez a szerzetesrendre utaló helynévadási metódus az ország más területein is igazolható. K. Németh 2013: 164–165. Vesd össze: „Klastromalja”, Kiss 1988a: 763.

¹⁰⁸ Györffy 1963: 647.; Kristó 1976: 42.; Rác 2007: 204.

¹⁰⁹ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.

¹¹⁰ *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

csak igazolni. Mindenesetre van benne logika, hiszen éppen itt, azaz a Telken haladt keresztül a Szomajom felől érkező, Bolcshidán és Derecskén át Debrecen felé haladó fontos kereskedelmi útvonal és Nyék nyilván állomása lehetett ennek.

1213-ban és 1216-ban itt élő poroszlókról esik szó a Várad Regestumban,¹¹¹ Mesterházy szerint ezek várjobbágyok voltak. A falu valószínűleg a tatárjárás során tűnhetett el, mert ezt követően semmilyen forrásban nem szerepel a neve.¹¹²

A déli parton eleinte *Bolcshida* volt a legjelentősebb lakott hely, amely a későbbi Kis- és Nagybócsi-puszták területén feküdt, Berettyószentmártontól feltehetőleg délnyugatra.¹¹³ Jelentősége nagyrészt annak volt köszönhető, hogy a Berettyó egyik legfontosabb átkelőhelyénél helyezkedett el. Kialakulása Mesterházy szerint nagyjából Nyékkal egy időben, legkésőbb a 11. században történt, olyan királyi várbirtokon, amely később a Hontpázmány nemzetség kezébe került.¹¹⁴ A település elnevezése puszta személynévi eredetű, régi magyar személynévből (*Bolcs*) származik, minden bizonnyal egyik birtokosának nevéből, amelyhez később az átkelőhelyre utaló *-hida* kifejezés járult. A névadás jellege azonban önmagában nem alkalmas létrejöttének datálására, hiszen a puszta személynévi eredetű helynevek a 11. századtól elvileg egészen a középkor végéig, de legalább a 14. századig kialakulhattak.¹¹⁵

Bolcshida 1274-ben szerepelt először oklevélben. Ekkor már a Hontpázmány nemzetség birtoka volt, a köztük tartozó Lampert fia Miklós Bolcshida földet (terra) a szintén nemzetségbeli Pázmány fia Derzzsel cserélte el a Várad melletti Felfancsikáért.¹¹⁶ Az 1291–1294 közötti adatokat tartalmazó várad tizedjegyzékben is szerepel a falu, olykor egységes településként, máskor viszont nyilvánvaló, hogy két birtokos ült rajta, ami a két falurész nevében is megmutatkozott (Bolcs Apa – Bolcs Derzs). A tizedfizetés ténye bizonyítja, hogy a tatárjárás során elpusztult, az 1270-es években még csupán egyszerű földként említett Bolcs ekkorra már újra benépesült.¹¹⁷

A 13. század végén, 1297-ben történt, hogy Hontpázmány-nembeli Derzs és fia, Pázmány a település azon részét, ami a Berettyón túl van, kétekényi földdel és két malmal a Borsa-nembeli Apa fia Miklósnak adta. Ezzel Pázmányék elismerték a korábban is fennálló, imént említett Apa-féle részbirtoklást. Egy másik oklevélből az is kiderül,

¹¹¹ Karácsonyi–Borovszky 1903: 173., 209.

¹¹² Mesterházy 1981: 55., 72., 75–76.; Módy 1981: 85–87.; Györfy 1963: 647.

¹¹³ Bunyitay 1883: 212–213.; Csánki 1890: 597.; Jakó 1940: 217.; Györfy 1963: 604.

¹¹⁴ Mesterházy 1981: 72., 76.

¹¹⁵ Kiss 1988a: 221.; Rácz 2007: 56–57. A puszta személynévi helynevek keletkezésére lásd Kristó 1976: 15–38.

¹¹⁶ MNL OL DL 38126; Fejér 1829: 227.

¹¹⁷ Jakubovich 1926: 223., 298–299., 358.; Módy 1981: 90.

hogy a faluban egy Mindenszentek kőtemplom is állt, valamint vámja is volt, ami meg volt osztva a felek között. Derzsnek ugyanis volt egy Erzsébet nevű lánya, akit a település és a vám felével adott feleségül Apa fia Miklósnak. Innentől Bolcs két részre oszlott és ezek közül Derzs részét Bolchshidának vagy Derzsbolcsának nevezték. A másik rész, amely a Borsák kezébe került, mint láttuk, a Berettyó túlsó partján, de Bolchshida területén belül volt. Ez nem lehetett más, mint a későbbi Sárosbolcs, más néven Aربولcsa.¹¹⁸ Ezután a falut a két nemzetség közösen bírta és birtokjogi értelemben végérvényesen két részre is szakadhatott, mert 1321-től már megjelenik a Kébolcs falunév is rá nézve.¹¹⁹

1323-ban újabb megegyezés született a források alapján két, Mindenszentek, illetve Szent Márton tiszteletére szentelt köegyházzal rendelkező¹²⁰ Bolchshida kapcsán. Ennek során megint elfelezték a rokonság tagjai, egyrészt Mikó és Csépán fiai, másrészt Apa fia Miklós között. Lemondtak ugyanis utóbbi javára a még Derzs és fia, Pázmány által neki 94 márkáért átadott területről. A falu két részét ezután is a Mikó- és Csépánfiak, illetve Apa fia Miklós és utódai birtokolták, igaz, a víz túlsó oldalán fekvő Sárosbolcs a 15. századra elnéptelenedett, már csak prédiumnak nevezték.¹²¹

Szentmárton szintén Bolchshidából vált ki, mégpedig az 1320-as években. 1321-ben per folyt, ugyanis a Honpázmány-nembeli Panaszi István rokonaival, Újhelyi Mikó és Csépán fiaival szemben azt állította, hogy Bolchshida Szent Márton egyházához tartozó része önálló falu, határokkal van elválasztva a másik településrésztől és az ő birtoka.¹²² 1323-ban az ügy az országbíró előtt folytatódott, aki okleveles bizonyítást rendelt el.¹²³ Szentmárton azonban végül is különvált Bolchshidától.¹²⁴ Szentmárton és Bolcs viszonyára a lentiekben még visszatérek.

Bolcs viszonylag sokat szerepel a középkori oklevelekben, főként a környékbeli nemesség birtok- és hatalmaskodási ügyeiben. A településen ugyanis több részbirtokos

¹¹⁸ Módy 1981: 91., 107.; MNL OL DL 37180. Az említett másik irat egy nagyon érdekes, narratív hangvételű, keltezetlen, birtoktörténeti összefoglalót nyújtó 15. század közepén keletkezett feljegyzés: MNL OL DL 29041. Hogy Sárosbolcs Bolchshida része volt és a túlsó parton feküdt, ez az oklevél is megerősíti: „*ultra fluvium Berekyo ... Sarusbolcz... inter metas dicti possessionis*”. A településen egyébként a későbbiekben is volt malom. Piti: 2012: 1338. (155. sz.)

¹¹⁹ Erre és a többi speciális névalakra lásd: Györffy 1963: 604.; Jakó 1940: 217. A Sáros/Aربولcsa – Derzsbolcsa névpár kialakulása a birtok megosztásának eredménye és nem ritka a középkorban. Tóth 2017: 175.

¹²⁰ „*possessionis Bulchyda... duas ecclesias lapideas in honorem Omnium Sanctorum et Sancti Martini constructas in se habentes*” – MNL OL DL 38143

¹²¹ Módy 1981: 108. 1455: „*in eisdem possessione Bolchyda et predio Sarusbolch*” – MNL OL DL 23316 és 38316

¹²² MNL OL DL 38141. Erre az esküt is letette, mégpedig jelzés értékkel „*in eadem ecclesie Beati Martini*”.

¹²³ MNL OL DL 38144

¹²⁴ Utóbbi az 1330-as években, a pápai tizedjegyzékekben is Bolchshidának, vagy egyszerűen Bolcsnak nevezték. Az ekkor szereplő papjai Pál, illetve Mihály voltak. [szerző nélkül] 1887: 42., 56., 73., 79., 86.

is megjelent, azaz birtokjogi szempontból a két Bolcs jelentős mértékben felaprózódott. Mivel a terület birtoklástörténetét Módy György nagyon részletesen tárgyalta,¹²⁵ a területi korlátok miatt ezúttal csak utalni kívánok az itt feltűnő földesurakra.

1349-ben Apa testvére, Ugud fia László zálogosította el bolcshidai, szentdienesi, kovácsai, malomszegi és gersi részbirtokait Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek.¹²⁶ 1353-ban Gergely fia Mihály és mások használják jogtalanul a Bojtiak Derzsbolcsa birtokát.¹²⁷ 1365-ben Bolcshida nagyobb részét továbbra is Csépán fia Zoárd és rokonsága birtokolta, 1414-ben azonban a települést tőlük Nadányi László foglalta el.¹²⁸ 1382-ben keleti határát megjárták.¹²⁹ 1435-ben az Újhelyi család birtokos a faluban, Nadányi László fia, Márk azt már Újhelyi Miklós fia Demetertől vette el erőszakkal, nem sokkal korábban.¹³⁰ Újabb birtokosként a Védiek tűnnek fel, amikor az Újhelyiekkel hajtanak végre egy birtokcserét 1440-ben. 1461-ben ők szerzik meg Derzs egykori, ekkor már üresen álló kúriáját is.¹³¹ A rokonságban álló Védiek és Újhelyiek kapcsolata továbbra is élénk maradt a településen.¹³²

Azt, hogy nem sokkal később a közeli Bihartordán birtokos Tordaiaknak is lehetett valamilyen részük itt, egy 1451. évi oklevél bizonyítja, amelyben ők tiltanak többeket (köztük az Endrédi és Újhelyi rokonságot, valamint Henc bolcshidai lakost) Bolcshida felének elfoglalásától. 1461-ben továbbra is birtokosok, de 1493-ban is: ekkor Tordai András pereskedett különféle hatalmaskodások ügyében Panaszi Pázmány fiaival, Györggyel és Jánossal.¹³³

Az imént említett Bolcsi Henc Henrik – aki neve alapján talán német származású lehetett – is a szövevényes rokonsághoz tartozott, mert 1451-ben kiderült, hogy feleségének, Priskának az elhunyt Újhelyi Demeter javaiból leánynegyed járt volna, azt azonban nem tudták neki kiadni, ezért a Bolcsból őket illető részt használatra a lánynak adták át. A használat tartósnak bizonyult, 1453-ban ugyanőket – azaz Bolcsi Henriket és Margitot iktatják be bizonyos bihari birtokok zálogjogába. Szintén Henrik és az Újhelyiek közötti egyezség eredménye, hogy zálog gyanánt 1458-ban Véd, Fancsal, Fancsika és Újlak felét is közösen birtokolják.¹³⁴

¹²⁵ Módy 1981

¹²⁶ MNL OL DL 41438

¹²⁷ MNL OL DL 41206

¹²⁸ MNL OL DL 38168 (1356), 38169 (1356), 38196 (1383); Mályusz 1994: 395. (1694. sz.)

¹²⁹ MNL OL DL 30725

¹³⁰ MNL OL DL 38264

¹³¹ MNL OL DL 38278, 38333

¹³² MNL OL DL 38285, 38286, 38287

¹³³ MNL OL DL 26611. 1461-ben találkoznak oklevélben Bolcsi Tordai Andrással. MNL OL DL 15557, 32514

¹³⁴ MNL OL DL 44604, 44690, 44893, 44902

Bolcs kiváló fekvése fellendítette a település fejlődését, így az itt birtokos családok több kiváltságlevelet szereztek. 1347-ben I. Lajos védi másokkal szemben a birtokosok, Mikó fia Lökös fia Bertalan és rokonsága úriszéki jogát Bolcshida jobbágyai felett is.¹³⁵ 1452-ben a Tordaiak pallosjogot kaptak birtokaikra nézve.¹³⁶ 1455-ben a falu továbbra is vámszedőhelyként működött. Ez esetben nyilvánvaló, hogy a már régebb óta meglévő és fentebb is említett hídvámról esik itt újra szó.¹³⁷ 1470-ben Tordai András mester Bolcshida, míg Pályi László fia Jakab Szentmárton vámja vagy révje miatt, továbbá a Bolcs határában álló malom miatt pereskedtek. Végül olyan megegyezés született, hogy a Bihar mezővároson túl, Szilágyban vagy Erdélyben élő kereskedők, akik a Kékes és Bolcs közötti úton közlekednek, szabadon mehetnek mindkét település vásárába, és mindkét vámon fizetni tartoznak.¹³⁸ Ezt, mint kiderült, nem minden esetben tartották be. 1490 környékén a Panaszi Pázmányok egy, a vásárra tartó jobbágyot fosztottak ki.¹³⁹ 1520-ban már négy hídról tudunk, három a Berettyón, egy pedig egy éren ívelt át.¹⁴⁰

A kitüntetett kereskedelmi helyzet eredményeképpen Bolcsi Benedek 1481-ben két országos vásár tartására vonatkozó kiváltságlevelet szerzett I. Mátyástól. Ezek Szent Mihály (szeptember 29.) és Szent Gergely (március 12.) napján kerültek megrendezésre. A király egyúttal szerdai hetipiac tartását is engedélyezte.¹⁴¹ Bolcs a látványos fejlődés ellenére sem vált mezővárossá, bár véleményem szerint nem állt messze tőle. Mutatja ezt az, hogy nincsen adatunk komolyabb mértékű önkormányzati szervezetről sem. Erre nézve 1354-ből van egyedül említés, amikor Dejter határainak megállapításakor a falunagy (villicus) és a telepések (hospites) részt vesznek az aktusban.¹⁴² Abban, hogy a középkor folyamán végig falu maradt, talán az is szerepet játszhatott, hogy a településen megjelenő számos birtokos és ezek bonyolult birtokügyei nem teremtették meg a megfelelő bázisát a komolyabb városi fejlődésnek és nem eredményezhettek egységes birtokfejlesztési politikát vagy érdekérvényesítést sem.¹⁴³ Azonban így is a régió egyik legjelentősebb települése maradt.

¹³⁵ MNL OL DL 38155

¹³⁶ MNL OL DL 26613

¹³⁷ „tributisque in Rakaz et Bolch ac vado in Wylak” – MNL OL DL 38315.; Weisz 2013: 91.

¹³⁸ MNL OL DL 30469

¹³⁹ MNL OL DL 32514

¹⁴⁰ Weisz 2013: 91.

¹⁴¹ „ad eandem villam seu possessionem Bolch nundinas liberas seu forum annuale singulis festivitibus Sancti Michaelis Archangelis et beati Gregorii pape aliisque diebus... item forum ebdomadale liberum singulis feriis quartis in qualibet ebdomada... perpetuo celebrari duximus annuendas gratiose et concedendas” – MNL OL DL 30475.; Weisz 2012: 138.

¹⁴² „presentibus villico et hospitibus de eadem Bolch” – MNL OL DL 4419

¹⁴³ Kubinyi András centralizációs pontrendszerében Bolcs csak a VI. kategóriába került. Kubinyi 2000: 62.

A Bolcsbida mellett fekvő, fent már említett *Szentmárton* falu templomának patrociniumából képzett elnevezése Mesterházy szerint korai alapításra utal.¹⁴⁴ Ahogyan arról volt szó, a kutatás állásfoglalása alapján a település abból a Bolcsból válhatott ki, amelynek a források szerint a 14. században két temploma (kápolnája) volt. Az egyiket a Mindenszentek tiszteletére, a másikat pedig Szent Mártonnak szenteltek.¹⁴⁵ Első pillantásra úgy tűnik, hogy a terjeszkedő Bolcsban épült második templom körüli részek szakadtak el és alkottak önálló falvat. A helyzet azonban mégsem ilyen egyszerű, mert ez a templom már korábban is állt, hiszen már 1213-ban, a Várad Regestumban, szó esett papjáról, Simonról.¹⁴⁶ Az itt olvasható megfogalmazás alapján (*Simone sacerdote de villa Sancti Martini*) pedig teljesen nyilvánvaló, hogy Szentmárton ekkor még önálló volt, azaz nem tartozott Bolcshoz.

A falu második írásos említése 1321-ben történt, amikor a már fent ismertetett módon, Panasz István kezdeményezésére megindult az elszakadása Bolcsbidadtól.¹⁴⁷ 1323-ban különösen érdekes dolgok derülnek ki a két település történetével kapcsolatban. Egyrészt, egy oklevélben a Csépán- és Mikófiak – akik itt újra elismerték Apa fia Miklós sárosbolcsi birtoklását – beszámoltak arról, hogy Bolcs birtokuk határain belül két kápolna van,¹⁴⁸ amely közül a Szent Márton-egyházat Panasz István öröklött birtokként magának követelte. Az oklevél megfogalmazása jól mutatja, hogy Sárosbolcsról kénytelen-kelletlen lemondtak ugyan, de a Szent Márton-egyházhoz tartozó részeket továbbra is magukénak tekintették. Másrészt azt is közölték az ügy során, hogy a kettő közül a Szent Márton-egyház néptelen és lakóitól megfosztott.¹⁴⁹ A terv végül is nem sikerült, Derzs leszármazottai nem tudták megakadályozni Szentmárton kiválasztását és a Panasz Pázmányok kezébe kerülését.

Hogyan magyarázható a fentiek alapján Szentmárton és Bolcsbida egymáshoz való viszonya és az 1320-as évekig lezajlott események? Az biztos, hogy a két falu kezdetben egyetlen települést alkotott. Úgy vélem, Bolcs lehetett a korábbi, amely az átkelőhely miatt már az Árpád-korban is előnyös helyzetben volt. Bolcsból a 12. század végéig népességekibocsátás során jött létre Szentmárton, amely önállósult és a 13. század elejére

¹⁴⁴ Bunyitay 1883: 311.; Csánki 1890: 624.; Mesterházy 1981: 55.; Györffy 1963: 669–670.; Rácz 2007: 365.

¹⁴⁵ Mesterházy 1981: 72. „*possessio Bolchyda in qua due ecclesie lapidee in honorem Omnium Sanctorum et Sancti Martini... constructe*” MNL OL DL 29041

¹⁴⁶ Karácsonyi–Borovszky 1903: 163.

¹⁴⁷ MNL OL DL 38141

¹⁴⁸ „*inter ipsius possessionis (kiemelés tőlem – G. L. Sz.) metas due capella una ad honorem Omnium Sanctorum alia vero ad laudem Beati Martini constructe extitisset*” – MNL OL DL 37180

¹⁴⁹ „*quarum una ad laudem Omnium Sanctorum populosa extitisset, alia vero depopulata esset et habitatoribus destituta*” – MNL OL DL 37180

már saját templommal rendelkezett. Ezután egészen a tatárjárásig egymástól független településként léteztek, amíg a mongolok mind a kettőt el nem pusztították. Közülük Bolcs volt az, amely korábban újratelepült, valamikor az 1280-as évek környékén, Szentmárton azonban továbbra is néptelen maradt. Véleményem szerint ezt kihasználva Bolcs urai Szentmárton területére is kiterjesztették befolyásukat és az egykor önálló falu innentől már Bolcs részét képezte. Újratelepülése a 14. század elejére már megtörténhetett. Mivel azonban 70 évvel a tatárjárás után még mindig mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy Szentmárton egykor különálló települést alkotott, Panaszi István ezt kihasználva 1320 körül akcióba lépett és megpróbálta a Mikó- és Csépán-fiaktól megkaparintani. Habár a kutatás úgy tartja, hogy az az 1323. évi adat, miszerint Szentmárton temploma néptelen, csak azt jelentheti, hogy még ekkor sem heverte ki a falu a tatárjárás következményeit, nem tudok egyetérteni ezzel az állásponttal. Egyrészt, nem valószínű, hogy 1321-ben Panaszi István egy teljesen néptelen falu megszerzéséért váltott volna pengét a rokon-sággal. Másrészt, ugyanekkor, a per során István az esküt is a szentmártoni templomban tette le. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a templomban pap is tevékenykedett, ha viszont működött az egyház, a falu is bizonyosan lakott volt. Már csak egyetlen vitás kérdés van: hogyan magyarázható, hogy 1323-ban a Szent Márton-templom elhagyottan állt?

Véleményem szerint az történhetett, hogy a bolcsvidai urak – akik, ahogy láttuk, igencsak elleneztek Panaszi István terveit – fegyveresen léptek fel 1321 után rokonukkal szemben, hogy eltántorítsák elhatározásától és erőszakkal saját birtokukra költöztették Szentmárton lakóit. Egy nagyon gyakori korjelenség, a munkaerőhiány miatt kibontakozó jobbágy-elhurcolás (*abductio*) állhat a háttérben, ami a 14. század első felében szinte mindennapos volt.¹⁵⁰ Ami biztos, hogy az 1330-as évekre a helyzet megoldódott, a sikeresen elszakított Szentmárton benépesedett, hiszen György, Jakab, Mihály és Pál nevű papjai több alkalommal is lerótták innen a pápai tizedet.¹⁵¹

Szentmártonban Panaszi István leszármazottainak, a Panaszi Pázmányoknak a birtoklása a későbbiekben állandó jelleggel megfigyelhető.¹⁵² 1388-ban és 1466-ban is ők bírták.¹⁵³ Ebben csak a középkor végén lesz változás, amikor kisebb részek kikerültek a kezükből. 1470-ben hallunk Szentmárton fentebb már említett vámjáról, amit ekkor Pályi László és fiai birtokoltak.¹⁵⁴ 1496-ban a Csákiaknak két jobbágya van a faluban.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Nem véletlen, hogy nem sokkal később, az 1351. évi dekrétum első alkalommal szankcionálta országos szinten ezt a tevékenységet. Gulyás 2018: 149.

¹⁵¹ [szerző nélkül] 1887: 65., 71., 79., 86.

¹⁵² Jakó 1940: 351–352.

¹⁵³ Módy 1981: 107., MNL OL DL 74171

¹⁵⁴ MNL OL DL 30469. Weisz 2012: 139.

¹⁵⁵ [szerző nélkül] 1919a: 488.

Érdekesség, hogy az 1493-ban zajló, fentebb már ismertetett bolcsi hatalmaskodások során – amelyben szentmártoni Panaszi-jobbágyok is részt vettek – a Bolcs mellől Szentmártonba hajtott állatok árát a tettes parasztok ugyanott 1 forint értékben itták el, majd a bolcsi lakosokat, akik az állatokat akarták visszaszerezni, jól meg is verték.¹⁵⁶

Problémás a két település, azaz Bolcsida és Szentmárton egymáshoz való földrajzi helyzetének megállapítása is. A szakirodalomban elterjedt vélemény alapján ugyanis a Mindenszentek temploma és a Szent Márton-templom a folyó két különböző (előbbi a déli, illetve utóbbi az északi) partján állt. Ez az álláspont Györffy adattárának szerkesztési elveire, illetve Mesterházy Károlyra megy vissza, aki ezt félreértette.¹⁵⁷ Az, hogy a két település nem egy parton volt, széles körben elterjedt. A város legújabb történeti összefoglalójában szereplő térkép például Bolcsidát az északi partra, Szentmártont a délre helyezi.¹⁵⁸

A rendelkezésre álló adatok nem támasztják alá az ellentétes partokról szóló elméletet, amely a két településrész megosztásáról szóló, 1323. évi oklevél félreértelmezésének eredménye. Ebben ugyanis nem az szerepel, hogy Bolcsida és Szent Márton vannak ellentétes partokon, hanem az, hogy a fent már említett módon, Derzs és fia, Pázmány által Apa fia Miklósnak juttatott terület, azaz Sárosbolcs van Bolcsidához képest a túlparton.¹⁵⁹ Szentmárton és Bolcsida a folyó ugyanazon, azaz déli partján állt. Nem is lehetett máshogy, hiszen korábban egyetlen települést alkottak.

A számba vehető 18–19. századi kéziratos térképek alapján Szentmárton már a 18. században is a déli parton feküdt és ez már a középkorban is így lehetett, főleg, hogy nemrégiben Berettyószentmárton Morotva nevű részénél középkori leletanyag került elő.¹⁶⁰ Az 1759. évi prediális térképen és az 1782–1785 között rögzített első katonai felmérésen a falu a Berettyó főmedrének déli oldalán egy, a folyó által alkotott hurok (szeg) mellett helyezkedik el.¹⁶¹ Szentmárton mai temploma a település északi részén áll. Habár a templomban régészeti kutatás nem történt, az első, a település belterületét részletesen ábrázoló térképen, az első katonai felmérésen is itt volt már az intézmény,

¹⁵⁶ MNL OL DL 32514

¹⁵⁷ Györffy 1963: 604.; Mesterházy 1981: 72.

¹⁵⁸ Török 2011: 32. Lásd még a „túlsó part” elméletre: Bihari-Horváth 2011: 121. (Vö. jelen kötet, Bocsi Zsófia tanulmánya 27. – *A szerk.*)

¹⁵⁹ „*quandam particulam terre ipsorum comitis Ders et filii eundem predicti ad eandem possessionem Bulchhyda pertinentem ultra fluvium videlicet Berukyo adiacentem... eidem Nicolao et per eum suis hereditibus perpetuo dedissent...*” – MNL OL DL 38143

¹⁶⁰ Dani 2018: 20. Felvetődik a lehetősége annak, hogy a feltárt emlékek nem Szentmártonhoz, hanem valamelyik Bolcsához tartozhattak, de sajnos nem lehet egyértelműen eldönteni a kérdést.

¹⁶¹ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; Mapire 2009

és nyilvánvalónak tűnik, hogy a középkori templomépület, valamint Szentmárton középkori településmagja is itt helyezkedett el.

Több érv szól amellett, hogy ha Szentmárton valóban itt volt, akkor Bolcsida is csak a déli parton lehetett (többek között: az említett oklevél alapján nem volt köztük víz; a Bócsi-pusztá is a főmedertől délre található; egy hatalmaskodás alkalmával állatokat hajtottak el Bolcsida legelőjéről Szomajomba és Szentmártonba¹⁶² és ez aligha a híd-vám megfizetése mellett történhetett stb.). Az 1866. évi kéziratot térképen¹⁶³ közvetlenül Szentmárton nyugati határában, de a mai falu belterületén belül van egy Teleknek nevezett terület, ez lehetett az eredeti Bolcsida. Mivel ez és Szentmárton korábban egyetlen település volt, ennél messzebb nem is érdemes keresni. A fentieket igazolhatja, hogy még a 18. században is itt, azaz az említett Telek területén haladt át az az útvonal, amely ettől északra, Szentmártontól nyugatra átkelt a Berettyó főmedrén. Bolcs átkelő- és vám-szedőhelyként nyilvánvalóan az útvonal mellett helyezkedett el.¹⁶⁴ A harmadik katonai felmérésen ezzel szemközt, az északi parton szereplő Hídköz-pusztá elnevezés, valamint egy 1866. évi térképen feltűnő Hídláb-szűrűk és Hídláb-laposa toponímiák további bizonyítéknak szolgálnak.¹⁶⁵ Figyelembe véve a középkori utak nyomvonalának hosszú évszázadokig megfigyelhető stabilitását, véleményem szerint a középkori híd is itt állhatott.¹⁶⁶

Na de akkor hol volt a valóban a „túlparton” lévő Sárosbolcs? Erre nézve két lehetőség adódik. Az egyik, hogy a Berettyó egyik mellékága vagy ere választotta el Bolcsidától. Ez könnyen magyarázható. A Bihari-hegységből a síkságra érkező folyó az alacsony esési szint következtében lelassulva, a pusztában szélesen szétterülve kanyargott tovább, s ennek következtében mellékágakat, ereket alkotott, amelyek olykor elhagyták a főmedret, majd visszatértek belé, bonyolult hálózatot alkotva.¹⁶⁷ Ezek az erek és meanderek mind a kéziratot és modern kori térképeken, mind pedig a műhold-felvételeken a mai napig remekül kivehetők. A két falurész között talán egy ilyen ér húzódnak, amely elválasztotta egymástól őket.¹⁶⁸ Ez esetben azt gondolom, hogy

¹⁶² MNL OL DL 32514 (1493)

¹⁶³ *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

¹⁶⁴ Mapire 2009. Amikor 1827-ben egy árvízvédelem kapcsán összehívott vizsgálóbizottság járta be a Sárretet és a Berettyó vidékét, a megtett útvonalat térképen rögzítették, és a társaság tagjai még akkor is ezen az útvonalon haladtak végig és kelték át a folyón is. *Rajzolatja a Sebes Körözs és Berettyó folyók kiöntéseinek* (1827) MNL HBML XV. 3. Bmt 47.

¹⁶⁵ Mapire 2014; *Bócs és Hídközi Puszták Térképe* (1866) MNL HBML XV. 3. Bmt 153. (2. kép)

¹⁶⁶ A középkori utak nyomvonalának állandóságára lásd Mesterházy 1982: 106.

¹⁶⁷ A korabeli vízrajzra a legfontosabb vízfolyásokkal lásd Jakó 1940: 2–6. és Györffy 1963: 570–571. Maga a folyó elnevezése is utal ezekre a vadregényes viszonyokra. A „Berettyó” szavunk ugyanis a *Berek* (‘nádas, lapály, mocsár, ingovány’) és a *Jó* (‘folyó’) szóösszetétel eredménye. Kiss 1988a: 201. és Bába – Nemes 2014: 89.

¹⁶⁸ Ahogy arról volt szó, a településen belül is folyt egy ér a középkor végén. Weisz 2013: 91.

Sárosbolcs Bolcsida északi, azaz Berettyóhoz közelebbi részén terült el. A másik, egyszerűbb megoldás, ha valóban az északi parton keressük Sárosbolcsot.

A negyedik település a déli parton *Újlak/Baromlak*¹⁶⁹ volt, amely a 13. század elején tűnik fel az írott forrásokban, de Mesterházy a 12. század végére teszi a létrejöttét. Szerinte lakói a 13. században részben szerviensek voltak. Módy György ugyanakkor a Hontpázmányok új alapításának tartja – ez esetben innen származik az elnevezése.¹⁷⁰ Lokalizációja szintén térképek segítségével lehetséges. A harmadik katonai felmérésen és az 1941-es katonai felmérésen is szerepel a mai 47-es főúttól keletre egy Újlaki-part nevű helynév, ez azonban nem a település középkori helyét, csupán külsőségeinek határát mutatja.¹⁷¹ A 19. századi kataszteri térképen Szentmártontól keletre, Váncsodtól nyugatra található egy Újlak és Czigánylajos nevezetű dűlőnév. Ennél is lényegesebb, hogy az 1759. évi térképen Szentmártontól szintén keletre, a Malom-zugtól nyugatra megjelenik az Újlaki Telek is, amely a középkori Újlak helyét mutathatja.¹⁷² Annál is inkább, mert a nagyváradi országút egyik ága Szentmárton felől érkezve még a 18. században is itt haladt el, melynek egyik állomása maga Újlak lehetett. Mindenesetre Engel Pál is itt ábrázolja középkor végi birtoktérképén.¹⁷³

1213-ban bizonyos Sámson birtokaként fordul elő a Váradi Regestrumban, akinek György nevű szolgálja élt a településen.¹⁷⁴ Az 1290-es években a váradi tizedjegyzék szerint már a Hontpázmány-nembeli Szalók birtoka volt, majd 1310-ben részben Mikó fia Miklósé lett.¹⁷⁵ A Panaszi Pázmányok 1345-ben szerezték meg Szalók fia Mihály fia Pétertől.¹⁷⁶ A középkor folyamán nagyrészt tartósan a Panaszi Pázmányoké maradt, akik rendszeresen itt is tartózkodtak, amit jól mutat, hogy olykor Újlakon idézték őket perbe.¹⁷⁷ A déli parton megfigyelhető erőteljes birtokaprózódás azonban itt is megjelent a 15. századra: birtokrészekkel rendelkeztek itt a Védiek, az Újhelyiek és a Bolcsiak is.¹⁷⁸ A falu jelentőségét az adta, hogy egy 1455. évi adat alapján révhely is volt

¹⁶⁹ Bunyitay 1883: 333–334.; Csánki 1890: 627.; Jakó 1940: 375.; Györffy 1963: 679–680. „*cuiusdam ville Baromlak, alio nomine Wylak vocate*” – MNL OL DL 30434 (1435)

¹⁷⁰ Mesterházy 1981: 72., Módy 1981: 85., Rác 2007: 295–296.

¹⁷¹ Mapire 2014; Mapire 2004

¹⁷² Mapire 2010, Mapire 2014; *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759 MNL HBML XV. 3. Bmt 65.

¹⁷³ Engel 2001

¹⁷⁴ Karácsonyi–Borovszky 1903: 168.

¹⁷⁵ Jakubovich 1926: 223., 299.: „*in Uyloc Zolouch*”. MNL OL DL 38140

¹⁷⁶ MNL OL DL 70623.

¹⁷⁷ Jakó 1940: 375.; MNL OL DL 74171 (1466), 32514 (1493)

¹⁷⁸ MNL OL DL 38249 (1426), 38261 (1434), 38289, 38291 (1447), 38315 (1455), 38322, 44902 (1458), 44909 (1459), 38453 (1511)

itt a Berettyón.¹⁷⁹ A középkor végére a település elnéptelenedett, hiszen 1473-ban és 1517-ben már csak pusztának nevezték.¹⁸⁰

A személynévi eredetű nevet viselő *Szomajom* a 13. század végétől jelenik meg az oklevelekben, elsőként az 1291–1294 közötti tizedjegyzékben, alapítása azonban jóval korábban történhetett, minden bizonnyal a 11. században, de legkésőbb a 12. század végén.¹⁸¹ Ez számos más környékbeli falutól eltérően nemzetségi birtok volt, az említett Hontpázmányok kezében. Az itt feltételezhető – fentebb már említett – monostor alapján legalább is ez tűnik logikusnak. Elképzelhető ugyanakkor, hogy Szomajom is elpusztult a tatárjárás során, majd újratelepült, ahogyan a területén található nemzetségi monostor is megsemmisült, amely viszont már nem épült újjá többé. A falu nevét a 19. századi térképek alapján pusztanév őrzi az Ölyves-értől és Mezőpeterdtől délre, Toldtól keletre és Mezősastól északra fekvő területen, míg a pusztán belül egy kisebb rész kifejezetten a Szomajom nevet viseli.¹⁸² Ugyanezen a helyen, Mezősastól északra, az Ölyvös-értől délre, a kolostor kapcsán említett szigetek, valamint a Koldus-láp által határolt területen tűnik fel 1759-ben a Szomajomi Telek toponímia, amely pontosan meghatározhatóvá teszi középkori elhelyezkedését. Csaknem egy évszázaddal később, 1848-ban továbbra is megjelenik a falu egykori helye a térképen, egyszerűen csak Telek formában.¹⁸³

Szomajom 1291-ben szerepelt először írott forrásban, mégpedig a váradi tizedjegyzékben. Módy György szerint 1300 körül itt osztatlan Hontpázmány–Borsa-birtoklás állhatott fenn.¹⁸⁴ Ezt követően az 1330-as években a pápai tizedjegyzékben tűnik fel a 12 garast fizető Pál szomajomi pap, majd utódja, Miklós.¹⁸⁵ 1382-ben Fegyvernekpeterd határjárásában említik meg újonnan épített hídját, amely a kanyargós és mocsarakkal tarkított Ölyvös-éren biztosított átjárást.¹⁸⁶ Az 1470-ből ismert szomajomi vám minden bizonnyal ezzel az átkelőhellyel állt kapcsolatban, azaz hídvámról van szó. Már a 14. századi oklevelek alapján úgy tűnik, hogy a falu a hozzá tartozó birtokkal együtt a Panaszi Pázmány család kezében volt. 1493-ban továbbra is ők a földesurak, ekkor jobbágyaik hajtottak el állatokat Bolcsból.¹⁸⁷

¹⁷⁹ MNL OL DL 38315

¹⁸⁰ MNL OL DL 38370, 38460

¹⁸¹ Rác 2007: 271.; Bunyitay 1883: 325–326.; Csánki 1890: 624.; Jakó 1940: 358.; Györffy 1963: 672.; Mesterházy 1981: 73.; Módy 1981: 87.

¹⁸² Mapire 2006; Mapire 2014

¹⁸³ *Geometrica Delineatio Praediorum Szentmárton, Újlak et Szomajom* (1759) MNL HBML XV. 3. Bmt 65.; *B. sz. Mártonhoz tartozó Szomajomi Pusztá Térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 98.

¹⁸⁴ „in villa Zumejn” – Jakubovich 1926: 301.; Módy 1981: 92.

¹⁸⁵ [szerző nélkül] 1887: 42., 65.

¹⁸⁶ „ad partem novi pontis Zomaionhyd vocati” – MNL OL DL 30725

¹⁸⁷ MNL OL DL 30469, 32514

A Berettyó déli partján feküdt még *Szentdienes*, valahol Szentmárton és Bakonszeg között, a folyó egy ágának kanyarulatában.¹⁸⁸ A falu bizonyosan Szent Dénes patrocíniumot viselő temploma alapján kapta a nevét, ezt okleveles adat is igazolja.¹⁸⁹ Mesterházy szerint 11. századi alapítású településről van szó.¹⁹⁰ Innentől kezdve a középkor végéig rendszeresen feltűnt az oklevelekben, úgy látszik, hogy végig lakott hely lehetett. Nevét pusztanév is őrzi, de pontos lokalizálása nehézségeket vet fel.¹⁹¹ Mivel Kórógy és Szentmárton között egyetlen komolyabb kanyarulatot alkotott a folyó a 18–19. századi térképek alapján, mégpedig az ún. Nagy-szigetnél található ágnál, valamint mivel tudjuk azt, hogy Szentdienes a már említett Bálintfalvával szemközt – és egyúttal ennek következtében a déli parton – helyezkedett el, ezért lehetséges fekvése a korábban a Nagy-szigetet megkerülő – holtágként ma is létező – Berettyó-kanyarlattól nyugatra lehetett. Ezt megerősíti az is, hogy erről a területről, a Nyár-tó dűlőről 2012-ben Árpád-korra datálható kerámiatöredék került elő.¹⁹²

Szentdienes a 13. század végén a váradi tizedjegyzékben szereplő feljegyzés alapján Zovárd nembeli Bech és rokona, Vece fia Miklós megosztott birtokában van, de 1300 után már a Bolcshidát is birtokló Hontpázmányok és Borsák birtoka,¹⁹³ majd 1321-ben a sokat emlegetett Borsa-nembeli Apa fia Miklósé lett.¹⁹⁴ 1349-ben Apa testvére, Ugud fia László kezében volt, aki Hodosi Nagy Jakó fia Demeternek zálogosította el.¹⁹⁵ Ezzel a Borsa-nembeli Nadányiak és Gyarmatiak kezébe került, még 1433-ban is ők tartják maguknál a települést.¹⁹⁶ 1470-ben már a Földesiek és a Zámiaiak is részbirtokosok itt, ugyanis Tordai Benedeknek adták el szentdienesi részeit. Ekkor már lakatlan, mert prédiumpként került lejegyzésre.¹⁹⁷ 1477-ben továbbra is prédiump, de a következő évben, 1478-ban mégis két ott lakó jobbágyról, a meggyilkolt Csonka Vince két fiáról van információnk. Mivel maga Vince Bolcson lakott, nem lehet tudni, hogy mennyire egyértelmű ez az információ Szentdienes prédiump avagy falu mivoltára nézve, de úgy tűnik, hogy ha lakott hely volt is, teljesen jelentéktelen lehetett.¹⁹⁸

¹⁸⁸ „iuxta fluvium Beregyo in circulatione cuiusdam rivuly” – MNL OL DL 28732.; Bunyitay 1883: 309.; Csánki 1890: 623.; Györffy 1963: 667.

¹⁸⁹ Kiss 1988b: 556.; Rácz 2007: 259.; MNL OL DL 4419

¹⁹⁰ Jakó 1940: 349., Mesterházy 1982. 72–73.

¹⁹¹ B.sz. Mártonhoz tartozó Szentdienesi Pusztai térképe (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 97. (3. kép)

¹⁹² Hullám 2019: 12.

¹⁹³ „[Item in] Sancto Dyonisio apud Bech. VII. cap. [Item in] Sancto Dyonisio Nycolaus filius Vece. III. cap.” – Jakubovich 1926: 299.; Mody 1981: 92.

¹⁹⁴ Györffy 1963: 667.

¹⁹⁵ MNL OL DL 41438

¹⁹⁶ Mody 1981: 108.

¹⁹⁷ MNL OL DL 2662

¹⁹⁸ MNL OL DL 28316, 26637

Szintén a Szentdénés puszta kapcsán kerül elő *Derzs* „település” kérdése is, ahol egy ilyen határnév volt használatban a 19. században.¹⁹⁹ Annak ellenére, hogy semmilyen írásos vagy régészeti forrás nem támasztja alá a létezését, Mesterházy Károly létező faluként beszél róla.²⁰⁰ Gyanút kelt ugyanakkor, hogy ez az egyetlen adat rá nézve. Ha ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a középkor folyamán két részre szakadó Bolcs egyik felét a birtokosáról Derzsbolcsának nevezik,²⁰¹ akkor kijelenthetjük, hogy Derzs, mint önálló falu sohasem létezett és a mikrotoponímia a Bolcson egykor birtokos földesúr, Derzs nevét őrzi, esetleg a Derzsbolcsa falunévre megy vissza. Derzset tehát ki kell vennünk a déli part településeinek listájáról.

A déli parton fekszik végül *Kórógy* is,²⁰² amely azonban csak 1323-ban tűnt fel a forrásokban, már amennyiben az érintett oklevélben eskütársként szereplő Dominicus frater Huck de Corogh nevében a településnév valóban (ezt a) *Kórógyot* jelöli.²⁰³ Mesterházy szerint ez is 11. századi eredetű település volt. Szerinte Szentdienestől a Szunyogos-ér választotta el, a falu helye pedig a Kádár-halom és az itt lévő síremlék közelében lehetett.²⁰⁴ Nagyon úgy tűnik, hogy feltevése megállja a helyét. A Szent Dénes-, illetve a Bócsi-pusztáktól nyugatra, Bakonszeggel szemben találjuk ugyanis a 19. században a falu nevét őrző *Kórógy-pusztát*, s ez alapján itt, azaz minden bizonnyal a folyó partján helyezkedett el a középkorban.²⁰⁵ A lokalizációt segíti, hogy *Kórógy-pusztáról* két kéziratos térkép is rendelkezésre áll. Az első 1782-ben keletkezett, ebben Kádár vezér már ekkor feltüntetett síremlékétől északra, egy szigetek által szabdalts területen jelenik meg a Telekallya határnév.²⁰⁶ Nem sokkal később, 1818-ban készült az a kéziratos térkép, amely Berettyóújfalut és *Kórógy-pusztát* egyaránt ábrázolja.²⁰⁷ Ezen ugyanazon a helyen a Telek kifejezést találjuk. A település itt, azaz a Kádár vezér-féle síremlék és a Berettyó közötti területen lehetett, a mai folyómedertől nagyjából 2-300 méterre délre.

1323 után a következő adatunk *Kórógyra* nézve 1342-ből származik, amikor egy innen származó nemest említettek.²⁰⁸ Uraik a középkor végéig a *Kórógyi* család tagjai

¹⁹⁹ B. sz. Mártonhoz tartozó *Szentdénési Puszta térképe* (1848) MNL HBML XV. 3. Bmt 97. (3. kép)

²⁰⁰ Mesterházy 1981: 73.

²⁰¹ Rácz 2007: 81.

²⁰² Bunyitay 1883: 255–256.; Csánki 1890: 614.; Jakó 1940: 282.; Györffy 1963: 635. Neve a természeti környezetre utalhat, a kóró 'kemény növényi szár' kifejezés származéka. Kiss 1988a: 781., Rácz 2007: 160.

²⁰³ MNL OL DF 275797, Blazovich–Géczy 1991: 213. (459. sz.)

²⁰⁴ Mesterházy 1981: 72–73.

²⁰⁵ Mapire 2010; Mapire 2014; Mapire 2004

²⁰⁶ *Mappa Praedy Kórógy* (1782) MNL OL S 16. No. 1130.

²⁰⁷ *Mappa Generalis Terreni Oppidi Berettyo Ujfalu* (1818) MNL OL S 16. No. 270.

²⁰⁸ Piti 2007: 213. (265. sz.)

voltak, de 1469-ben már a Földesieknek is volt itt része, akik a Pályiaknak, azok pedig Tordai Andrásnak zálogosítottak el egy itt álló jobbágytelket. András 1478-ban meg is vásárolta azt.²⁰⁹ A Tordaiak lassan állandósíthatták jelenlétüket és befolyásukat a faluban a középkor végén. 1507-ben például Tordai Benedek, valamint fia, Zsigmond kórógyi birtokának Csató-szigete nevű részét foglalta el Zsákai Simon.²¹⁰ Előkerülnek még birtokosként a faluból a Dancsházi Dancsok is, 1497-ben.²¹¹ Összességében – akár csak az egész régióban – itt is részirtokosok sora rendelkezhetett kisebb-nagyobb birtokszeletekkel.

A fentiekben a mai Berettyóújfalu területén és határvidékén a középkorban létező települések írott forrásokból megismerhető történetét vázoltuk fel. A településállomány erős fluktuációt mutatott a korszakban, hiszen több, Árpád-korban már létező falu eltűnt a 13. században, de a folyamat a 15. században is folytatódott, miközben szélesebb határu, életképesebb települések alakultak ki. Kezdetben a nemzeti monostorral rendelkező Herpály volt a legjelentősebb, amely a tatárjárást követően uradalmi központtá vált és ennek köszönhetően a későbbiekben is meg tudta őrizni jelentőségét. A mongol pusztítás után emelkedett fel Bolcshida, amely a fontos átkelőhelyének köszönhetően a legmagasabb szintű fejlettséget tudta felmutatni a korszakban a területen. A kérdés további vizsgálatokat igényelne, de így is ki lehet jelteni, hogy Bolcshida megközelítette azt a szintet, amelyet a kisebb mezővárosok képviseltek a korban. Oppidummá fejlődését véleményem szerint a birtokjogi értelemben vett megosztottsága akadályozta, mivel a széttagolódás és a sokféle birtokosok eltérő érdekei nem tették lehetővé az egységes településfejlesztő politikát. A szintén átkelő- és vámszedőhelyként és talán a korai időszakban nemzeti központként funkcionáló Szomajom fejlettségének megismerését a források szabta lehetőségek akadályozták. Nagy előrelépést jelentene, ha a régészeti vizsgálatok fellendülnének a régióban, amely során több falu feltételezett fekvését igazolni vagy cáfolni lehetne. A terület gazdasági-társadalmi viszonyai, a kereskedelmi úthálózat-rendszer, a szövevényes birtokjogi kérdések, az egyháztörténet és a feltételezhető ártéri gazdálkodás bemutatására jelen dolgozatban nem volt lehetőség, ezeket a kérdéseket önálló tanulmányban lenne érdemes a jövőben vizsgálni.

²⁰⁹ MNL OL DL 26626, 30474

²¹⁰ MNL OL DL 26669

²¹¹ MNL OL DL 30491

Irodalom

[szerző nélkül]

- 1887 *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana Hungariae. Vatikáni Magyar Okirattár. Series I. Tomus I.) Budapest
- 1919a *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez I.* Budapest
- 1919b *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez II.* Budapest

BÁBA Barbara – NEMES Magdolna

- 2014 *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen

BÉNYEI Ágnes

- 2012 *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen

B. HALÁSZ Éva (szerk.)

- 2013 *Anjou-kori oklevéltár. 1354. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXXVI.* Bp.–Szeged

BIHARI-HORVÁTH László

- 2011 A bakonszegi parasztközösség által a 18. században hasznosított puszták története: A Kovácsi és a Bócsi-pusztá. In: Sándor Mária (szerk.): *A Bihari Múzeum Évkönyve XV–XVI.* Berettyóújfalu. 109–133.

BLAZOVICH László – GÉCZI Lajos (szerk.)

- 1991 *Anjou-kori oklevéltár VII. 1323. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Bp.–Szeged

BUNYITAY Vince

- 1883 *A váradi püspökség története az alapításától a jelenkorig III.* Nagyvárad

CSÁNKI Dezső

- 1890 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I.* Budapest

DANI János

- 2011 Berettyóújfalu és környéke az őskortól 1301-ig. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig.* Berettyóújfalu. 16–31.
- 2018 Berettyóújfalu határa. In: Kisfaludi Júlia – Kvassay Judit – Kreiter Attila (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2011. Archaeological Investigations in Hungary 2011.* Budapest. 20–21.

ENGEL Pál

2001 *Magyarország a középkor végén*. CD-ROM. MTA Történettudományi Intézet. Budapest

FEJÉR, Georgii

1829 *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. V/2. Buda

GULYÁS László Szabolcs

2018 Az „abductio” – egy sajátos középkori jogi fogalom értelmezéséhez. In: Kordé Zoltán – Tóth Sándor László (szerk.): *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. (Fontes et libri 1.) Szeged, 146–151.

GYÖRFFY György

1963 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I*. Budapest

HECKENAST Gusztáv

1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53.) Budapest

HULLÁM Dénes

2019 Berettyóújfalu-Berettyószentmárton határa. In: Kvassay Judit – Kreiter Attila (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2012. Archaeological Investigations in Hungary 2012*. Budapest. 12.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar megye a török pusztítás előtt*. (Település és népiségtörténeti értekezések 5.) Budapest

JAKUBOVICH Emil

1926 A váradi püspökség 13. századi tizedjegyzéke. *Magyar Nyelv* (22.) 220–223., 298–301., 357–363.

KARÁCSONYI János – BOROVSKY Samu (szerk.)

1903 *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum*. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest

KÁLLAI Irén (szerk.)

2011 *Berettyóújfalu az újkőkortól napjainkig*. Berettyóújfalu

KIS Péter

2004 *A királyi szolgálónépi szervezetek. Doktori (PhD-) disszertáció (kézirat)*
SZTE BTK, Szeged

KISS Lajos

1988a *Földrajzi nevek etimológiai szótára I.* Budapest

1988b *Földrajzi nevek etimológiai szótára II.* Budapest

KRISTÓ Gyula

1976 *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged

KUBINYI András

2000 *Városfejlődés és vásárhálózat középkori Alföldön és az Alföld szélén.*
(Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged

MAPIRE

2004 Magyarország katonai felmérése (1941) [<https://mapire.eu/hu/map/hungary1941/?layers=29&bbox=2062958.9563892344%2C6009096.858415043%2C2163550.085612526%2C6039671.669729114>] (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2006 Második katonai felmérés – Magyar Királyság (1819–1869) <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2088539.885009814%2C6007978.135801512%2C2189131.014233106%2C6038552.947115582>
(A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2009 Első katonai felmérés – Magyarország (1782–1785) <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2109451.7788431733%2C6019117.903762623%2C2134599.561148996%2C6026761.60659114> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2010 Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek <https://mapire.eu/hu/browse/cadastral/> – (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

2014 Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik katonai felmérés (1:25 000) <https://mapire.eu/hu/map/firstsurvey-hungary/?layers=147&bbox=2059175.323488878%2C6009051.239283381%2C2159766.45271217%2C6039626.050597452> (A letöltés ideje: 2020. január 10.)

MÁLYUSZ Elemér et al. (szerk.)

1956 *Zsigmondkori oklevéltár II.* (1400–1410) Első rész (1400–1406) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 3.) Budapest

1994 *Zsigmondkori oklevéltár IV.* (1413–1414) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 25.) Budapest

1999 *Zsigmondkori oklevéltár VI.* (1417–1418) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 32.) Budapest

- 2001 *Zsigmondkori oklevéltár VII. (1419–1420) (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 37.)* Budapest
- MESTERHÁZY Károly
- 1969 Bizánci keresztény nyomok Berettyóújfalu határában. *Archaeologiai Értesítő* (96.) 91–98.
- 1981 Berettyóújfalu földje a 9. századtól a 13. századig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 1981. 51–79.
- 1982 A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: Komoróczy György (szerk.): *Hajdú-bihari kéziratok térképek*. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 18.) Debrecen, 103–107.
- MÓDY György – KOZÁK Károly
- 1976 A herpályi templomromnál végzett régészeti kutatás és helyreállítás (1972–1975). In: Héthy Zoltán (szerk.): *A Bihari Múzeum évkönyve I. Berettyóújfalu*
- MÓDY György
- 1981 Berettyóújfalu és környéke a 13. századtól a török hódoltság koráig. In: Varga Gyula (szerk.): *Berettyóújfalu története*. Berettyóújfalu, 83–119.
- K. NÉMETH András
- 2013 Ráctemplom, Pusztaszentegyház, Templomhely. Elpusztult középkori templomok emléke földrajzi neveinkben – különös tekintettel Tolna megyére. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Helyneveink érdekességei, tanulságai, népi magyarázatai. Egy pályázat legjobb darabjai*. Budapest, 159–171.
- ORTVAY Tivadar (szerk.)
- 1891–1892 *Geographia ecclesiastica Hungariae ineunte saeculo XIV. e tabulis rationes collectorum pontificorum a. 1281–1375 referentibus eruta, digesta, illustrata. Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. I–II.* Budapest
- PITI Ferenc (szerk.)
- 2007 *Anjou-kori oklevéltár. 1342. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXII.* Bp.–Szeged
- 2012 *Anjou-kori oklevéltár. 1338. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. XXVI.* Bp.–Szeged
- RÁCZ Anita
- 2007 *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen

F. ROMHÁNYI Beatrix

- 2000 *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Budapest (Az interneten elérhető, frissített verzió:
https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_%C3%A9s_t%C3%A1rsask%C3%A1ptalanok_a_k%C3%B6z%C3%A9pkori_Magyarorsz%C3%A1gon *Monasteries and Collegiate Chapters in Medieval Hungary*. Budapest *Arcanum* – A letöltés ideje: 2020. január 10.)

SOLYMOSI László

- 1986 *Dusnok helynevek a középkori Magyarországon*. In: Somfai Balázs (szerk.): *A Dunántúl településtörténete VI. (11–19. század)*. Veszprém, 55–70.

TARDY György

- 1937 *Berettyóújfalú keletkezése, története és fejlődése*. Berettyóújfalú

TÓTH Valéria

- 2017 *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen

TÖRÖK Péter

- 2011 *A herpályi uradalomtól a nagyközségig (1301–1876)*. In: Kállai Irén (szerk.): *Berettyóújfalú az újkőkortól napjainkig*. Berettyóújfalú, 32–49.

WEISZ Boglárka

- 2012 *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Budapest
2013 *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. (Monumenta Hungariae Historica. Elenchi). Budapest

ZIMMERMANN, Franz et al. (szerk.)

- 1892–1991 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII*. Hrsg. Hermannstadt–Bukarest

ZOLTAI Lajos

- 1926 *Ásatás az andaházi templomhelyen*. In: Zoltai Lajos (összeáll.): *Jelentés Debreczen sz. kir. város Múzeumának és Közművelődési Könyvtárának 1925. évi működéséről és állapotáról*. Debreczen, 7.

Közigyűjteményi források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DL	Diplomatikai Levéltár
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
S	Térképtár
MNL HBML	Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
XV. 3.	Kézírtos térképgyűjtemény
Bmt	Bihar megye térképei

László Szabolcs Gulyás

History of Berettyóújfalu from the 13th to 15th centuries

This study is a brief summary of the history of the settlements located within the current administrative area of Berettyóújfalu based on written sources from the 13th century until the end of the Middle Age. Although these populated locations appear in written sources only at the end of the Age of Arpads, evidences show their existence from the 10th and 11th centuries. An important milestone of the development of these settlements was the passing of the Tatars, when multiple smaller villages were destroyed or merged with larger and more viable settlements. Two exceptions were on the Northern bank Herpály and on the Southern bank Bolcsida, which played significant role from the 12th century. After the Monastery of Herpály was ruined the village became the centre of the Lordship of Herpály merging multiple settlements on the Northern bank. Meanwhile Bolcsida flourished and gained rights to host periodic and weekly markets thanks to its ferry port. This study provides an overview of the complicated land ownership situation of the area, further, reveals new information for locating medieval settlements, especially for determining the location of Bolcsida, Sárosbolcs, and Szentmárton and their relationship.

